

Pete László

„A magyar Dante-irodalom útegyengetője”

Császár Ferenc Dante-fordításai

Teljes mértékben helyénvaló Kaposi Józsefnek, a „*fortuna di Dante*”, azaz Dante Alighieri irodalmi utóélete és hatása neves magyarországi monográfiájának 1910-ben tett megállapítása, miszerint „a magyar irodalom a XIX. század második feléig egyetlen számottevő Dante-cikket vagy fordítást sem képes fölmutatni”¹. Nemcsak Dantét tekintve, hanem az olasz irodalmat általában véve is hasonló volt a helyzet. Joggal sóhajtott fel tehát 1841-ben Almási Balogh Pál, a nagy hírű orvos, szakíró és tudományszervező, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, aki a századelőn a sárospataki kollégiumban olasz nyelvi tanulmányokat is folytatott: „Mikor fogja honunk Olaszhon géniuszainak munkáit anyai nyelven birni? Úgyszólván semmink sincs olaszból, pedig mennyi nagy emberek dicsőítették az olasz literatúra egét, kiknek remek munkáik minden művelt nemzetek nyelvére le vannak fordítva.”²

Az ekkor 34 éves Császár Ferenc, csaknem egy évtizede szintén az Akadémia tagja, már megtette az első lépéseket az olasz irodalom magyarországi megismertetése érdekében.

Olasz művek „honosítása”

Császár Ferenc 1829 végén, huszonhárom éves korában közvetlen ismeretségbe került az olasz kultúrával, miután kinevezték a fiumei királyi gimnázium magyar nyelv és irodalom tanárává. Az itt töltött tíz év igen termékenynek bizonyult számára. Kereskedelmi- és váltójogi tanulmányait itt is folytatta, már csak ezért is megtanult jól olaszul. A nyelvismeret birtokában az olasz irodalom értő olvasója, rövidesen – korának messze a legtermékenyebb – magyar fordítója lett. Mielőtt komolyabban belefogott volna a műfordításba, olasz nyelvű magyar nyelvtant szerkesztett, amelyhez mintegy függelékként a kortárs magyar irodalom jeles alakjainak (Bajza József, Baróti Szabó Dávid, Berzsenyi Dániel, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Fáy András, Guzmics Izidor, Horváth Endre, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál, Szentmiklóssy Alajos, Virág Benedek, Vitkovics Mihály, Vörösmarty Mihály) rövid életrajzát és jellemzését csatolta.³ 1833-tól kezdve sorra jelentek meg műfordításai, amelyekhez az indíttatást az Akadémia 1831. júniusi, illetve 1832. márciusi ülésén elhangzott felhívás szolgáltatta. Elhatározták ugyanis, hogy az akadémiai tagokkal külföldi színműveket fordíttatnak a kaszai magyar játékszín számára: a hetvenegy színművet tartalmazó listán nyolc olasz is szerepelt.⁴ Császár azon nyomban munkához látott, elsőként a mintegy negyven komédiát író, alapvetően Molière-től és Goldonitól merítő Alberto Nota (1775–1847) egyik legtöbbet játszott színművét, az

¹ Kaposi József: Dante Magyarországon. Budapest, 1911. 104. p. Az idézett kötet Császár Ferenc munkásságát tárgyaló fejezete egy évvel korábban külön tanulmányként is megjelent: Dante első magyar fordítói – Császár Ferenc, Bálinth Gyula. In *Irodalomtörténeti Közlemények* XX(1910), 142–170. pp.

² Tudománytár, 1841. V. 245. p.

³ Grammatica ungherese dell'Avvocato Francesco Császár patrizio consigliere dei due liberi distretti di Fiume e di Buccari, membro Corrisp. dell'Academia ungarica. Pestino, 1833.

⁴ Sofonisba. Szomorújáték öt fölvonásban astii gróf Alfieri Victoriustól. Eredeti olaszból. Buda, 1836, 73. p. – *Litványi László*: Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága. Budapest, 1931, 13. p.

Il filosofo celibét ültette át magyar nyelvre *A nőtlen philosophus* címmel.⁵ Ezt követően a 18. század legjelentősebb itáliai drámaírója, az életműve központi témájául a zsarnokság és a szabad ember küzdelmét választó Vittorio Alfieri (1749–1803) két tragédiáját, az *Orestét* és a *Sofonisbát* fordította le.⁶ Munkáit az Akadémia ívenként három arany tiszteletdíjjal jutalmazta.⁷ Színműfordításai ezzel még korántsem értek véget; a Nemzeti Színház számára két művet is átültetett magyarra. 1841. február 28-án mutatták be a pármái udvar egykori színházigazgatója, a Goldoni hatása alatt mintegy 60 vígjátékot szerző Francesco Augusto Bon (1788–1858) *Niente di male*⁸ című darabját, 1849. szeptember 27-én pedig a hazafias gondolkodása miatt a hírhedt Spielberg börtönét is megjáró Silvio Pellico (1789–1854) *Francesca da Rimini* című ötfelvonásos tragédiáját. Ez utóbbi nem jelent meg nyomtatásban.

Próza fordításai közül időben az első a neves felvilágosult gondolkodó, Cesare Beccaria (1738–1794) korszakos műve, a kínvallatás és halálbüntetés ellen fellépő *Dei delitti e delle pene*⁹ című értekezés volt. Részben hasonló kérdéseket feszeget Pellico magyarul 1853-ban megjelent *Doveri degli uomini*¹⁰ című moralizáló eszmefuttatása, amely szerzője emberszeretetét és jóságba vetett hitét hirdeti. Császár Pellico leghíresebb művét, a várbörtönben elszenvedett rabságáról írt, a korában igen nagy visszhangot keltő *Le mie prigioni* (Börtöneim) című visszaemlékezéseit is lefordította, ez azonban kiadatlan maradt. Császár figyelmét a költő, próza- és drámaíró, esztéta, a felvilágosodás és romantika határán működő Ugo Foscolo (1778–1827) önéletrajzi ihletésű, *Le ultime lettere di Jacopo Ortis*¹¹ című levélregénye sem kerülte el, 1851-ben ültette át magyarra. Kaposi József tudni véli, hogy Giovanni Boccaccio (1313–1375) teljes *Dekameronját* lefordította, ebből azonban csak öt novellát jelentetett meg a saját maga szerkesztette *Divatcsarnok* 1853. és 1854. évfolyamaiban.¹² Végezetül megemlítendő még egy antológiája, amelyben a *Pokol* első négy éneke mellett közölte Foscolo főművének tartott *I sepolcri* (*Sírok*) című poémáját, továbbá a költő és drámaíró Ippolito Pindemonte (1753–1828) azonos című költői levelét, amely válasz volt Foscolo neki címzett elégiájára. Császár mindhárom szerzőhöz rövid életrajzot is mellékel.¹³

Dante Magyarországon

Amikor 1845-ben a Kisfaludy Társaság Császár Ferencet a tagjai közé választotta, már jó néhány műfordítás kikerült a kezei alól. Érthető tehát, hogy Szontágh Gusztáv üdvözlő beszédében az olasz irodalom magyarországi megismertetését tartja Császár egyik fő feladatának: „Hivatásod ezen irodalom kincseit honosítani s erre Téged nemcsak ezen nyelv s irodalom ismerete; nem csupán magyar előadásod tisztasága, könnyű folyama s hajlékonysága hív fel, hanem saját, az olasz nemzethez rokon geniuszod is. Eredeti munkásságodon kívül, légy tehát egyszersmind

5 *A nőtlen philosophus*. Nota Albert után olaszból. Buda, 1833.

6 *Orestes*. Szomorújáték öt fölvonásban astii gróf Alfieri Victoriustól. Eredeti olaszból. Buda, 1836. – *Sofonisba*. Szomorújáték öt fölvonásban astii gróf Alfieri Victoriustól. Eredeti olaszból. Buda, 1836. Ez utóbbi fordítás második kiadást is megélt: Vittorio Alfieri: *Tragédiák*. Oresztesz – Sofonisba. Felfedezett Klasszikusok 4. Budapest, 1994. – A Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1839-es évfolyama szerint Császár a *Bruto primo* című Alfieri-tragédiát is lefordította, ez azonban sohasem jelent meg, sőt kézírata is elveszett. Vö. *Litványi László* i. m. 13. p.

7 *Litványi László* i. m. 13. p.

8 *Semmi rosszat*. Vígjáték 3 felvonásban. Bon Ferencz után olaszból. Buda, 1841.

9 *A bűnök és büntetésekről*. Beccaria után olaszból. Zágráb, 1834.

10 Pellico Silvio értekezése Az emberi kötelességekről. Pest, 1853.

11 Jacopo Ortis utolsó levelei. Regény. Pest, 1851.

12 *Kaposi József* i. m. 110. p.

13 *Olasz költők*ből. Pest, 1857. – Foscolo művének magyar fordítása több mint tíz évvel korábban elkészült és meg is jelent: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1845–1846. Budapest, 1849, 416–434. pp.

képviselője köztünk az olasz irodalomnak.”¹⁴ Császár legnagyobb és legnehezebb műfordítói vállalkozása, Dante „magyarítása” ekkor még hátra volt.

Dante természetesen Császár Ferenc működése előtt sem volt ismeretlen Magyarországon, bár a kezdeteket homály fedi. Adatok hiányában ugyanis csak feltételezni tudjuk, hogy Janus Pannonius¹⁵, vagy Vitéz János ismerhette a *Sommo Poeta* alkotásait. Mindenesetre az első adalék a 15. század elején bukkant elő: Giovanni di Serravalle püspök a konstanci zsinaton személyesen adta át Zsigmond német-római császár és magyar királynak a *Divina Commedia* neki ajánlott latin fordítását. A Serravalle-fordítás egyik példányát az Egri Érseki Könyvtár őrzi. (Két másik ismert példánya létezik: az egyik a Vatikáni Könyvtár, a másik a British Museum tulajdonában.) A magyarországi „*fortuna di Dante*” igazi kezdőpontja mégis 1521. Egy névtelen domonkos szerzetes ekkor készítette el ugyanis, minden bizonnyal fordításként, a *Könyvecske a szent apostoloknak méltóságokról és dicsőségekről* című művet. Amikor arról ír, hogy az apostolok látták Krisztust, idézi Dantét is: „Nagyobbak lőnek azért myndeneknek, mert közelben lőnek Urunkhoz. Erről mangya vala Dantes: Ez tüzes zarnyu edes elmelkedo emberek: a tűzzel gyuytottak vala fel ahonnat a nemes vyragok neuekednek es az zent gyüülölczök.” (*Paradicsom* XXII, 46–48.) A hitviták idején Dante tekintélye hivatkozási alap lett mindkét oldalon. A magyar hitvitázók azonban minden bizonnyal csak idegen nyelvű olvasmányélményeik hatására emlegették, annak ugyanis semmi nyoma, hogy ők maguk forgatták volna bármely munkáját is. A 17. és 18. században is csak elszórt utalásokat találunk; íróink és költőink nem szenteltek különösebb figyelmet Danténak.¹⁶ A 19. század közepéig az író, költő, irodalomszervező és műfordító Döbrentei Gábor (1785–1851) jutott a legtovább: Magyarországon ő volt az első, aki a *Divina Commedia* fordításával megpróbálkozott. 1806-ban ugyanis a *Pokol* teljes I. és V. énekét, valamint a III., a IV. és a XIX. ének részleteit átültette magyar nyelvre – prózában. Fordítása soha sem jelent meg, sőt másfél évszázadon keresztül ismeretlen maradt, mígnem 1957-ben Szauder József megtalálta a pozsonyi Líceumi Könyvtár kéziratái között. A 21 éves egyetemi hallgató nem mindenütt értette meg Dantét, rossz és esztétikailag értéktelen fordítást készített, aminek pusztán irodalomtörténeti érdeme van: Dante-fordítóink sora vele vette kezdetét.¹⁷

Az új élet

Császár Ferenc 1839-ben tett itáliai utazásáról készített leírásában – Verona kapcsán –hosszasan méltatta Dantét és fő művét, a *Divina Commediát*, majd szomorúan megjegyezte: „Valóban csak sajnálnunk lehet, hogy e felséges költeményt, mellyet a nyugati nemzetek költői versenygve iparkodtak nyelvökre átfordítani, irodalmunk még nem bírja!”¹⁸ Császár tehát olaszországi utazásának egyik élményéből, a magyar Dante hiányának érzéséből ébredt hivatására: Dante tolmácsolásának feladatára. Lehetséges, hogy a *Divina Commedia* fordítását már ekkor elhatározta, mindenestre az első részletet, az *Inferno* XXXI. énekét rímtelen, de

14 A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1845–1846. Budapest, 1849, XVII. p. Császár a székfoglaló előadásában az olasz költészet történetének rövid vázlatát ismertette, valamivel részletesebben kitérve Ugo Foscolóra, ugyanis a *Sírok* című művének magyar fordítását is bemutatta.

15 Van olyan kutató, aki Janus Pannonius költészetében látja a Dante-hatást. *Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora.* Budapest, 1955, 129. p.

16 *Kaposi József* i. m. 35–50., 77–94. pp. – Láthatóan ennek alapján (több pontatlansággal): *Tombor Tibor: Dante nyomok irodalmunkban Császár Ferencig.* In *Vigilia* 1965. augusztus, 464–466. pp. – Az 1521–1644 közötti időszakra l. még *Kovács Sándor Iván: Dante nella letteratura ungherese antica.* In *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari.* A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Budapest, 1967, 157–171. pp.

17 *Szauder József: Dante első magyar fordítása 1806 (Döbrentei Gábor ismeretlen Commedia-fordítása).* In *Új: Olasz irodalom – magyar irodalom. Tanulmányok.* Budapest, 1963, 347–361. pp. – *Szauder József: Dante a XIX. század magyar irodalmában.* In *Dante a középkor és a renaissance között. Emlékkönyv Dante születése 700. évfordulójára.* Szerkesztette Kardos Tibor. Budapest, 1966, 503–508. pp. – *Kaposi József* i. m. 95–97. pp. – *Várady, Emerico: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria,* voll. I–II, Roma, 1934, vol. I, 290–291. pp.

18 *Császár Ferenc: Utazás Olaszországban I–II.* Budapest, 1844, I., 168. p.

jambikus tercínákba foglalva a Kisfaludy Társaság 1847. január 30-i ülésén mutatta be. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* igen kedvező fogadtatásról tudósított: „Meglépetve győződünk meg a teljes hűségéről, a műfordító ritka könnyűségéről s nyelvünk kitünő képességéről.”¹⁹

A Társaság tagjai felkérték Császárt, hogy a *Divina Commedia* többi részét is fordítsa le, továbbá ígéretet tettek, hogy a majdani kiadás költségeit utólag megtérítik. Császár azonban hosszú időre félretette a *Commediát*, ugyanis előbb Dante ifjúkori művét, a *Vita nuovát* kívánta lefordítani, amely Beatrice iránti szerelmének történetét beszéli el egymást váltó versben és prózában (*prosimetro*). Miért gondolta meg magát Császár, és tette félre a *Divina Commediát* a *Vita nuova* kedvéért? Kiderül a neves irodalomtörténészhez és kritikushoz, Toldy Ferenchez címzett nyílt leveléből: „Midőn, ezelőtt sok évvel, említném Előtted, hogy Dante «Divina Commediája» fordításáról gondolkodom, így válaszoltál: «Hát a Vita nuova kész-e már?» Meglepett igéd. Én, mint bizonyára sok más csodálói a «Költők költőjének», elmerülve a «Divina Commedia» roppant nagyságába, kimondhatatlan szépségeibe: csak ezt, s, még akkor birtokomban kevés, magyarázatait olvasgattam. Prozaí műveit s kisebb költeményeit, csak nevökről, s hallásból ismerém. Igéd költé föl kíváncsiságomat ezek iránt; s köszönet figyelmeztetésednek, már ismerem nagy részét ezeknek is, melyek pedig a «Divina Commedia» tanulmányozásinál, küszöbök és kulcsok, annak, még így is, felnyithatatlan sok závárínál.”²⁰ Nagy lelkesedéssel fogott hozzá; a fordításhoz és a jegyzetek készítéséhez felhasznált több kiadást, az olaszon kívül tanulmányozta a francia, az angol és a német szakirodalmat is. 1851 szeptemberéből egy olasz publicista levele tanúskodik a fordítás előrehaladásáról²¹, a következő év nyarán pedig maga Császár számol be róla Toldynak: „Jelenen szorgalmasan dantezok. Vajha megjönne már nyugdíjam, hogy egész nyugodtsággal folytathatnám munkámat s ne volnék kénytelen vásáriakkal szakasztani meg azt. Már csak ez oknál fogva is szeretnék pár év alatt vele készen lenni, mert most van kiadóm, melegekblű Meczenásom, kit az Ég soká éltessen.”²² Ugyanakkor elküldte neki a *Vita nuova* első nyolc fejezetének fordítását, amely hamarosan meg is jelent a Toldy által szerkesztett *Új Magyar Muzeumban*²³ a szerkesztőnek szánt dedikációval. A bevezetés kíséretében közölt fejezetek mellett olvasható Toldy nyílt levele Császár Ferenchez, amely utóbbi nem csupán biztatás a fordítónak, de egyben meghatározónak bizonyult a magyar dantisztika kutatási irányának kijelölésében is²⁴: „Dante azon óriási kapu a hanyatló középkor s a hajnalló újkor félderős mesgyéjén, melyen keresztül kell mennie annak, ki amazt és ezt, úgy azon nagy eszmeforradalmat a maga első mozgalmában érteni akarja, mely egy új philosophiát, új életet s új költészetet szült idővel. Te e roppant szellem műveit nyelvünkön újjá teremteni határozád, évek óta folynak tanulmányaid és kísérleteid, azon tisztelettel a költők egyik legnagyobbika iránt, mely reá méltónak bizonyít. A nagy közönség nem fogja méltányolni a nagy művet, mely studiumot és gondolkodást követel; de fogják a mélyebb szellemek, s ez valamint nemzetünknek a művelt világ előtt becsületére, úgy a bölcsészet és költés barátjaira kimeríthetetlen szellemi táplálék leszen, mely reményljük, irodalmunkra is termékenyítőleg hatand vissza. Ne csüggedj a páratlan nehézségű pályán; buzdítson a koszorú, mely azon el nem maradhat...”

Császár miközben a *Vita nuován* dolgozott, Dante kisebb költeményeinek is figyelmet szentelt. „Lefordítja s jegyzetekkel látja el a «Fresca rosa novella» kezdetű ballátát, átülteti a «Poiché saziar non posso» kezdetű dalt, az «Io mi son pargoletta» első hat sorát, továbbá a «Deh nuvoletta» ballátát, melyet bő kommentárral az Akadémián is felolvas” – írja Kaposi.²⁵ A „*Fresca rosa novella*”

19 Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. I. 6. sz.

20 Toldy Ferencnek, nyájas üdvözlését Császár Ferencz. Új Magyar Muzeum 1852, 688. p.

21 G. Porta levele Császár Ferencnek, Venezia, 1851. szeptember 7. Idézi: Kaposi József i. m. 110. p.

22 Császár Ferenc levele Toldy Ferencnek, Papvölgy, 1852. július 31. Idézi: Kaposi József i. m. 110–111. pp.

23 Új Magyar Muzeum 1852, 687–704. pp.

24 Kardos Tibor, amellyel, hogy Császár fordítását igen figyelemre méltónak nevezte, amely „jelentős művészi értékkel bír”, szükségesnek tartotta kiemelni ezt a tényt az Enciclopedia dantesca (V. kötet, Roma, Treccani, 1976, 824. p.) számára írt, Dante magyarországi recepcióját összefoglaló szócikkében is.

25 Kaposi József i. m. 111–112. pp.

kezdetű vers „*Dante Alighieri első Canzonéja*” címmel, Császár bő kétoldalmi magyarázatával, rövid szerkesztői megjegyzéssel („Tudtunkra ez az első néhány sor, mely a nagy költő verseiből magyarul megjelent.”) 1852 szeptemberében látott napvilágot.²⁶ Csakhogy sem ez, sem a „*Poiché saziar non posso*” kezdetű dal nem Dante költeménye! Az előbbi Guido Cavalcanti (1255 k.–1300), az utóbbit Cino da Pistoia (1270–1336) írta. Mindketten a „*dolce stil nuovo*” (édes új stílus) költői iskola tagjai, Dante barátai voltak, akikről, többek között, a *Vita nuova* második fejezetében egy szonettben kérte álma megfejtését, amire ők szintén ilyen formában válaszoltak.²⁷ A „stilnovisták” költeményei a toszkán és velencei kódexekben Dante *Vita nuova* című művével és verseivel együtt maradtak az utókorra, Cavalcanti szóban forgó műve („*Fresca rosa novella*”) pedig egyenesen Danténak tulajdonítva hagyományozódott.²⁸ Így közölte ezt még A. Zatta 1757–1758-i velencei Dante-kiadása²⁹ is, amit Császár használt. Ezzel magyarázható, hogy Császár ezt Dante költeményeként fordította és elemezte. Annál érthetlenebb viszont, hogy az egyébként kitűnő filológus Kaposi nem vette észre a tévedést, sem azok a szerzők³⁰, akik kritika nélkül átvették Kaposi megállapításait. Ezek alapján az első magyar nyelvű önálló, tehát nem a *Vita nuova*-ban található Dante-vers valójában csaknem egy évvel később, 1853 júliusában jelent meg „*Dante harmadik ballátája*” címmel, Császár fordításában és bő kommentárja kíséretében.³¹ Álljon itt tehát ízelítőül a „*Deh nuvoletta*”³² kezdetű balláta első magyar fordítása:

Ah föllegecske, Ámor árnyokában,
Mely én szememnek rögtön megjelentél:
Szánd szívemet meg, melyet megsebeztél,
Benned remél ő s meghal vágyakodva.
Föllegke, embert felmuló alakban,
Tüzet szitottál ottbenn én agyamban
Meggyilkoló igéddel;
Majd hatva, mint az égető fuvallat,
Reményt teremtél: némiképp üdítőt,
Hahogy felém mosolygasz;
Ah rám ne nézz, hogy benne újra bizzam,
Tekintssze inkább forró vágyaimra:
Mert már ezer hölgy érzé késedelme
Djába' kínját mások bánatának.

A jambusokat és a tizenegy szótagos sorokat, ahogyan azok az eredetiben szerepelnek, Császár a fordításban megőrizte, a rímeket viszont, Dantéval ellentétben, elhagyta. Érdeemes megismer-nünk ennek az eljárásnak a kommentárba illesztett indoklását, mivel Császár a többi Dante-for-dításnál is hasonlóképpen tesz. „Az olasz nyelv, kiválólag, egy azok közül, melyekben a költői beszéd majd egészen különbözik a prózaitól. Végtelen elisiót veszen föl, és számtalan szavakkal él,

26 Budapesti Viszhang 1852, 381–383. pp.

27 Császár lefordította ezeket a szonett-válaszokat, és egy harmadikat, Dante da Majano szonettjét is, amelyeket a *Vita nuova* fordításához készített jegyzetekben közölt. Alighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérvé Császár Ferencz által. Pest, 1854, 172–173. pp. – E három szonett fordítása Olaszországban is megjelent: Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. A cura di Carlo del Balzo. Roma, 1889, vol. I, pp. 24., 40., 52.

28 *Guido Cavalcanti*: Rime. Con le rime di Iacopo Cavalcanti. A cura di Domenico De Robertis. Torino, 1986, Einaudi, p. XIX.

29 *Dante*: Tutte le opere. Venezia, 1757–1758, vol. IV., pp.337–339.

30 *Litványi László* i. m. 52. p., *Emerico Várady* i. m. I, 340. p., *Tombor Tibor* i. m. 469. p.

31 Új Magyar Muzeum 1853, VII. füzet, 317–324. pp.

32 A Császár által használt, már említett Dante-kiadás a modern kiadásoktól eltérő szöveg-hagyományt követ: a „nuvoletta” (felhőcske) helyett az újabb kiadások a Violetta alakot hozzák.

melyek prózában épen nem használhatók, s mint nevetséges különködés tekintetnek. Innen van, hogy rímelt versekben írt olasz költeményt alig lehet más nyelven, szinte megfelelő rímekkel, visszaadni úgy, hogy a fordító föl ne áldozza rímeinek, ha nem is a kellemes könnyűséget, legalább a kellő hűséget. Ha áll ez általában: áll különösen Dante s egyéb régi olasz költők verseire nézve; melyekben a régiség önmagában egyike azon nehézségeknek, melyekkel a fordítónak, ha sikerült művet akar nyújtani, megküzdenie kell. Minő nyereség volna tehát irodalmunkra, ha költőink közül valaki a halhatatlan Dante műveinek ily kettős érdemű fordításával lépne föl!”³³ Mintegy véleményének alátámasztásául Császár ezután hosszasan bírálja a Witte és Kannegiesser-féle rimes német fordítást, elsősorban a szöveghűséget hiányolva.

1853. október 13-án hirdetett előfizetést a *Divatcsarnok*ban *Az új életre*, azzal a reménnyel, hogy ez „talán majd utat törend Dante többi műveihez”. Amikor Toldy annak a véleményének adott hangot, hogy a *Sommo Poeta* művét a nagyközönség nem fogja méltányolni, tévedett. Az 1854 elején megjelenő első ötszáz példány ugyanis hamar elfogyott, még ugyanabban az évben megjelent a második kiadás is. Szauder József, aki behatóan vizsgálta Dante jelenlétét a 19. századi magyar irodalomban, „a magyar Dante első sikerének” titkát abban látta, hogy a levert szabadságharc után érzelmessé váló „romantikus közönségízlés, Dante ifjúi stílusa és Császár idomuló tehetsége” szerencsésen összehozta. A *Vita nuova*, írja, Danténak is az érzelmességét tárja elénk eredeti, verset és prózát vegyítő formában, amely stílusra az „utánozni jól tudó” fordító, a „szentimentális, de okos, tudatos és nyelvi érzékeny” Császár a legkönnyebben rá tudta magát hangolni.³⁴

Császár Ferenc „elismerési és barátsági zálogul” Toldy Ferencnek ajánlotta művét, aki annak idején felhívta a figyelmét a *Vita nuova* fontosságára. Maga is úgy vélte - de mint láttuk, ebben ő is tévedett -, hogy nem számíthat sok olvasóra, mivel a magyar irodalom és a közönség még nem jutott el arra a szintre, hogy ilyen könyv sokaknak nyújtson élvezetet. Leszögezte továbbá, hogy munkája során nem anyagi siker ösztönözte, sem írói hírnév, hanem egyedül az a tudat, hogy fordítása, ha hasznára nem is, de díszére válik a magyar irodalomnak. „Ha van ebben, mint sok évi dante-tanulmányom első gyümölcsében, legkisebb érdem: annak elismerése szinte csak a jövő kortól várható, mely előtt, mint a magyar dante-irodalom útegyengetője fogok állhatni.”³⁵ Ezt így gondolták a kortársak is, akik elsősorban magát az örömteli tényt üdvözölték, hogy Dante végre napvilágot látott magyarul. „Becsület irodalmunkra nézve, hogy megjelenhetett” – írta Toldy Ferenc³⁶. A *Pesti Napló* is hasonlóan fogalmazott: „Ha Császár semmi egyebet nem tett volna irodalmunk mezején – maga már Dante magyarítása jelentékeny polcot, örök hírt biztosítana nevének irodalmunkban.”³⁷ A dedikáció után a nemzetközi Dante-irodalomban is rendkívül jól tájékozott Császár a kor színvonalán álló Dante-életrajzot (3–22. oldalak) és bevezető tanulmányt (23–49. oldalak) közöl; ugyanez mondható el a fordítást követő bőszes, tárgyi és esztétikai jellegű jegyzetanyagáról (163–208. oldalak) is.

Császár legfőbb fordítói elve, Kazinczy nyomán, az eredetihez való hűség. „Lehet, hogy ittott olaszosan hangzik fordításomban a szókötés, idegenszerűen egyik vagy másik kifejezés. Ezt öntudatosan is tettem; de mégis úgy, hogy szép nyelvünkön erőszakot el ne kövessék” – írja a *Bevezetés*ben. Önmaga is tisztában volt tehát vele, hogy ez sokak nemtetszését válthatja ki, és valóban: a kortársak, de főképpen az utókor egyik legfőbb kritikája erre irányult. Már a fent említett *Pesti Napló* kritikusa is megjegyzi, hogy „ittott szokatlanul fűzetnek egybe a ragok, a szók, a mondatok”, bár hozzáteszi, hogy nem magyartalanul. Kaposi szerint a fordítás „e szerencsétlen

33 Új Magyar Muzeum 1853, VII. füzet, 319–320. pp.

34 Szauder József (1966) i. m. 509–510. pp.

35 Allighieri Dante Új élete i. k. I–VIII. pp.

36 Új Magyar Muzeum 1854, I. füzet, 295. p.

37 Pesti Napló 1854, 72. sz.

elv keresztülvitelében vált idegenszerűvé, sőt gyakran értelmetlenné³⁸, Litványi pedig ennek tulajdonítja a szó-, rag- és mondatfűzései nehezkeségét³⁹.

A másik sokat támadott jelenség Császár fordításában a neologizmusok túlzott használata. Íme néhány példa: „jajgatózni” („lamentare”), „súlyterhes bírósék” („giudicio gravoso”), „könyör” („pietate”), „szerelmes tévelyben hinárlom” („mi trovo in amorosa erranza”), „éd” („dolce”), „járdal” („andare”), „dicsőület” („gloria”), „eldöröcsköl” („travagliare”). Kaposi úgy fogalmaz, hogy „neologizmusai és szóficzamatásai izetlenné és kellemetlenül feszengővé⁴⁰ tették fordítását, Berzeviczy Albert 1921-ben elavultnak találta⁴¹, Jékely Zoltán, a *Vita nuova* mintegy száz évvel későbbi fordítója pedig a következőképpen foglalja össze véleményét: „Császár Ferencnek az volt a veszte, hogy művét a kor frissen tákolt, jóformán indítvány-, vagy javaslatzerűen ideiglenes nyelvi megoldásaival tömte meg s ezzel nemcsak az utókornak, de talán saját korának is élvezhetetlenné tette.”⁴² Ezzel szemben Babits úgy vélte, hogy „neologizmusai, bármily komikusak, tömörségükkel gyakran nem idegenek Dante szellemétől s nyelvünk kifejezőképességének nagy lehetőségeire vallanak”.⁴³ Babits nyomán Szauder József „merészen találónak” nevezte Császár újításait⁴⁴, ugyanakkor Bán Imre szerint Szauder érdemén felül becsüli Császár Dante-fordításait, amelyek teljességgel elavultak⁴⁵. Akkor viszont igazat kell adnunk Szaudernek, amikor Császár tömör, allegorizáló jelzőinek dantei pontosságát dicséri („di grazia... mendica” – „koldus kegyelemben”, „Madonna la Pietà, che mi difenda” – „Paizst magamnak, Könyör Asszonyomtól”).

Ízelítőül álljon itt a műből az első szonett fordítása, amelyben Dante álma megfejtéséhez kér segítséget költő barátaitól:

Minden szerelmes lélek- s szende szívnek,
Kit fölkeresni fog jelen beszédem,
Hogy véleményét énnekem megírja,
Üdv ő Urokban, azaz Szerелеmben.

Meghármastultak majd immár az órák
A csillagoknak legfénylőbb szakában,
Hogy rögtön Ámor megjelent előttem,
Emlék'zetemnek borzasztó alakban.

Ámor vidámnak látszék, tartva szűmet
Egyik kezében, s könnyű patyolatba
Takarva alvék karjain Madonna.

38 Kaposi József i. m. 113–114. pp. – Ezt a véleményt osztja Várady Imre is nagyszabású olasz nyelvű összefoglalójában. *Emerico Várady* i. m. vol. I, 340. p.

39 Litványi László i. m. 53. p.

40 Kaposi József i. m. 114. p. – Hasonló véleményt fogalmazott meg Imre Sándor Az olasz költészet hatása a magyarra I–II című tanulmányában. In *Budapesti Szemle* XXXI–XXXII(1878), 301–302. pp.

41 Dante: Az új élet. Fordította Ferenczi Zoltán. Bevezetéssel ellátta Berzeviczy Albert. Gabriele Rosetti Dante képeivel. Budapest, 1921, 7. p.

42 Dante: Az új élet. Jékely Zoltán fordítása. Budapest, [1943]. A fordító utószava, 144. p. – Jékely Zoltán: Dante Vita nuova-jának fordításáról. In *Uő: A Bárány Vére*. Budapest, 1981, 18. p. – Egy másik műfordító, Rába György szintén Császár Ferenc „ma már szinte olvashatatlan vállalkozásáról” ír. Rába György: Babits Dante-fordítása. In *Filológiai Közöny* 1961/1–2, 43. p. – Itt jegyezzük meg, hogy Császár Ferencé után a *Vita nuova* négy teljes magyar fordítása jelent meg: Ferenczi Zoltán (1921, majd 2000: reprint kiadás), Jékely Zoltán (1944, majd 1961 és 1965), Rónai Mihály András (1964) és Baranyi Ferenc (1996) tolmácsolásában.

43 Babits Mihály: Irodalmi problémák. Budapest, 1917, 219. p.

44 Szauder József (1966) i. m. 514. p.

45 Bán Imre: Az Új élet. In *Uő: Dante-tanulmányok*. Budapest, 1988, 92., 239. pp.

Felkölté aztán, s a megfélemltet
Égő szívemmel tápozá aláz'san,
Majd ellebegni láttam őt könyezve.

Császár a betű szerinti hűségre való törekvésével, ahogy már korábban is láttuk, a rímeket is feláldozta, a verseket rím nélküli hatodfeles jambusokban fordította.

Isteni Színjáték-részletek

Császár Ferenc a *Divina Commedia* fordítását, amint erre már utaltam, 1847-ben kezdte el, de aztán a *Vita nuova* kedvéért félretette, hogy aztán 1852 szeptemberében vegye elő újra. Olyan nagy lelkesedéssel fogott hozzá, hogy – legalábbis saját jegyzetei tanúsága szerint – naponta lefordított egy éneket rím nélküli hatodfeles jambusokban. Az *Inferno* I–VII. és XXXI–XXXIII. énekével teljesen elkészült, majd prózában a XV. éneket is lefordította, de ebből csak 42 sort tett át versbe. A *Purgatorio* I. énekével is próbálkozott, de mindössze az első 51 sorral készült el.⁴⁶ Rövid idő után azonban, már az év októberében ismét kénytelen volt abbahagyni a Dante-fordítást – ahogy ő maga írta – betegeskedése és sokoldalú napi elfoglaltsága miatt. A témához azonban vissza-visszatért. 1854-ben az egri Serravalle-kódexről tartott leíró jellegű felolvasást az Akadémián, amely rövidesen írásban is megjelent⁴⁷, a következő évben pedig népszerűsítő cikket közölt Dantéről⁴⁸. Végül az *Inferno* elkészült énekeiből az első négy jelent meg nyomtatásban, a többi kéziratban maradt. 1857-ben az *Őszi lombok* című művének második kötetében adta ki a négy éneket, majd még ugyanebben az évben a már említett *Olasz költőkből* című antológiában.⁴⁹ Jegyzetek nélkül, igen rövid életrajzi bevezetővel, mintegy „mutatványul” szánta a négy éneket. A jegyzeteket arra az időszakra kívánta halasztani, amikor már a *Divina Commedia* egy terjedelmesebb részével elkészül. Mindenesetre úgy tartotta, hogy a magyar olvasó számára a jegyzeteket nem lehet fordítani, külön kell elkészíteni. (Kommentár végül is csak a kéziratban maradt XXXIII. énekhez készült.⁵⁰) Dante részletesebb életrajzáért *Az új élet* bevezetéséhez irányította az érdeklődő olvasót, itt csak néhány fontosabbnak tartott adatot közölt.⁵¹

Íme a *Pokol* első énekeinek néhány ismertebb tercínája Császár Ferenc fordításában, elsőként a kezdősorok:

Min életünknek pálya-közepében
Homályos erdőn történt tévelyegnem,
Mert a valódi ösvényt elhibáztam.
Ah! oly nehéz elmondanom, minő volt
E sűrű, zordon s erdőséges erdő,
Mely gondolatban újra megremegtet,
Hogy a halál nem sokkal keserűebb;
De szót az ottan lelt jóról teendő:
Fogok beszélni más ott láttamokról.

A III. ének első három tercínája a pokol kapujának híres felirata:

Énrajtam át az út a bús hazába,
Énrajtam át a végtelen kinokhoz,

46 Kaposi József i. m. 115. p.

47 Az egri Dante codexről. In Új Magyar Múzeum, 1854, II. 153–163. pp. Tanulmányába az *Inferno* I. 1–6., II. 1–9., III. 1–12., a *Purgatorio* I. 1–6. és a *Paradiso* I. 1–3. sorainak a fordítását is beleszötte.

48 Müller Gyula Nagy Naptára. Pest, 1855, 178–182. pp.

49 *Őszi lombok*. Császár Ferencztől. Pest, 1857, II. 75–108. – *Olasz költőkből*: i. k. 3–36. pp.

50 A tulajdonában lévő kéziratot közli: Kaposi József i. m. 118–127. pp.

51 *Olasz költőkből*: i. k. 5–8. pp.

Énrajtam át a kárhozott sereghez.
 Nagy alkotómat igazság vezérlé,
 Isten hatalma, legfőbb bölcsesége
 S első szerelme épített föl engem.
 Nem volt teremtett semmi tárgy előttem,
 Csupán örök volt, s én örökre tartok:
 Ki rajtam átlépsz, hagyj föl a reménnyel.

Császár *Divina Commedia*-fordítását ugyanazok a hibák és hiányosságok jellemzik, amelyeket a *Vita nuova* esetében megismertünk. A versmértéket, a hatodfeles jambust megtartja ugyan, igaz, gyakran merész neologizmusok vagy szócsonkítások árán, a rímekeket viszont elhagyja, ezért a fordítás képtelen visszaadni a dantei sorok muzikalitását. Az eredetihez mindenáron való ragaszkodás nehézkessé teszi a stílusát, szórendje erőltetetté válik, kifejezései pedig időnként értelmetlenek. Néhány példa a sajátos, időnként alig érthető kifejezésekre a már idézetten („Fogok beszélni más ott láttamokról” – „dirò de l'altre cose ch'i'v'ho scorte”, I, 9.) túl: „Fölnézve, láttam köntösítve vállát” („guardai in alto, e vidi le sue spalle vestite”, I, 16.), „párduc...”, mely pettyesített szőrrel volt borítva” („una lonza..., che di pel macolato era coverta”, I, 33.), „nőstye farkas” („una lupa”, I, 49.), „örömet szerezzél” („volontieri acquista”, I, 55.), „Ím a vadállat, mely miatt megútam” („Vedi la bestia per cu' io mi volsi”, I, 88.), „buvában fogja meghaladni” („la farà morir con doglia”, I, 102.), „itt uralg” („quivi regge”, I, 128.), „kapuját meglátnom Petőnek” („ch'io veggia la porta di san Pietro”, I, 134.), „nagy bú szomorgat” („fai cotanto mesti”, I, 135.), „fáralom” („le fatiche”, II, 3.), „A körzetében általabbik égnek” („di quel ciel c'ha minor li cerchi suoi”, II, 78.), „Hol én ülök az ókorú Rachelel” („che mi sedea con l'antica Rachele”, II, 102.), „Miért gegyél szűd oly nagy gyávaságot?” („perché tanta viltà nel core allette”, II, 122.), „zavarga nyelvek” („diverse lingue”, III, 25.), „Noszítja Isten igazságra őket” („la divina giustizia li sprona”, III, 125), „Caron zsémbelyeg” („Caron... si lagna”, III, 128.), „legyőzöt bennemte minden érzéket” („mi vinse ciascun sentimento”, III, 135.), „egyent fölállva” („dritto levato”, IV, 5.), „könyör” („pietà”, IV, 21.), „főaty Ábrahámot” („Abraàm patriarca”, IV, 58.), „dalár” („poeta”, IV, 80.), „nézzedsze” („Mira”, IV, 86.), „Horác, a gúnyorc” („Orazio satiro”, IV, 89.), „üde virányu rétség” („prato di fresca verdura”, IV, III.).

Császár sokat kritizált fordítása nem maradt teljesen hatástalan, legalábbis a 19. század második felének *Divina Commedia*-fordítói között. Különösen igaz ez a Szauder által őszinte Dante-rajongónak nevezett, de „rossz nyelvérvékű, művészi stílus nélküli, esztétikailag igénytelen” fordítóként⁵² jellemzett Angyal János 1878-ban megjelent, Magyarországon első teljes *Inferno*-fordítására⁵³. Angyal, amíg tehetette, az első négy ének erejéig Császár fordítását követte, azt követően stílusát. Tette mindezt akkor, amikor ezzel már nem érhetett célt: az 1870-es években ugyanis már nem a Császár által is követett romantikus stílus, hanem a népies-nemzeti realizmus volt az uralkodó. Angyal elismerte Császár szövegének a követését abban a levélben, amelyet Szász Károlynak, a legjobban sikerült 19. századi magyar *Divina Commedia*-fordítás szerzőjének írt: „... Császárt hibáival együtt adoptáltam kalauzomnak...”⁵⁴ Szauder alapos vizsgálata szerint énekenként a szöveg csaknem negyedrésze – egészen vagy részben – Császár fordítását követi.⁵⁵ Példaként álljon itt egy részlet az I. énekből (64–73. sorok), amely Dante és Vergilius találkozását beszéli el előbb Angyal, mellette Császár fordításában:

52 Szauder József (1966) i. m. 500. p.

53 Alighieri Dante: *Divina Commediája*. Fordította Angyal (Engels) János. Budapest, 1878. A Pokol.

54 Angyal (Engels) János levele Szász Károlynak, 1877. június 21. Idézi: Szauder József (1966) i. m. 539. p.

55 Szauder József (1966) i. m. 544. p.

Meglátva őtet e nagy pusztaságban
„Légy irgalommal” tüstént felkiálték,
„Akárki vagy te, élő test, vagy árnyék.”
S feelve szólt: „nem ember már, valék csak.
Az én szülőim lombardok valának
S hazára mind a kettő Mantuából.
Julius alatt bár későn már, születtem,
Rómában éltem jó August idétte
Az ál, a csalfa istenek korában.
Költő valék...

Meglátva ezt itt a nagy pusztaságban
Igyen kiálték hozzá: 'Könyörülj meg
Rajtam, ki légy bár, árny, vagy testes ember!'
Felelt: „Nem ember; ember voltam egykor,
És a szüleim lombardok valának,
Hazára mind a kettő Mantuából.
Juliusz alatt, bár későcskén, születtem,
S Romában a jó Augustussal éltem,
Az ál, a képzelt istenek korában.
Költő valék...

Így és gyakorlatilag eddig hatott Császár *Divina Commedia*-fordítása. Azért van néhány olyan fordulata is, amely jobban kiállta az idő próbáját. A pokol kapujának felirata („Lasciate ogne speranza, voi ch'intrate”, III, 9.) Babits Mihály örökbecsű átültetésében máig Császár megoldását („Ki rajtam átlépsz, hagyj föl a reménnyel”) juttathatja eszünkbe: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!”

A Dante-fordítások, amelyek Császár Ferencnek nagy gyönyörűségére szolgáltak, az utókor számára szinte olvashatatlanok, és úgy tűnik, a korabeli közönség sem élvezte, a költőkre különösebb hatást nem gyakoroltak. Császár a szellem tolmácsolása helyett a betű szerinti hűségre való törekvésével a rímeket is feláldozta, a verseket rím nélküli hatodfeles jambusokban fordította. Neologizmusai időnként gátolják az érthetőséget, gyakori szócsonkításai és erőltetett kifejezései rontják a mű hatását. Találón írja Kaposi: „Míg egyéb munkáinak stílusa könnyen gördült, Danteval, az óriással szemközt valósággal dadogott.”⁵⁶ Olyan irodalmi ízlés, a neológ nyelvű romantikus stílus szerint készítette el fordításait, amely ekkor még élt a közönség körében, de éppen az 1800-as évek közepétől kezdve elveszítette korszerűségét. Mindezekkel együtt is érdeme elvitathatatlan: ő szólaltatta meg Dantét először magyarul. Mindaz, amit a 19. század közepén a magyar olvasó ismerhetett Dantéről és Dantétól, Császár Ferenc munkájának volt köszönhető.

56 Kaposi József i. m. 114. p.